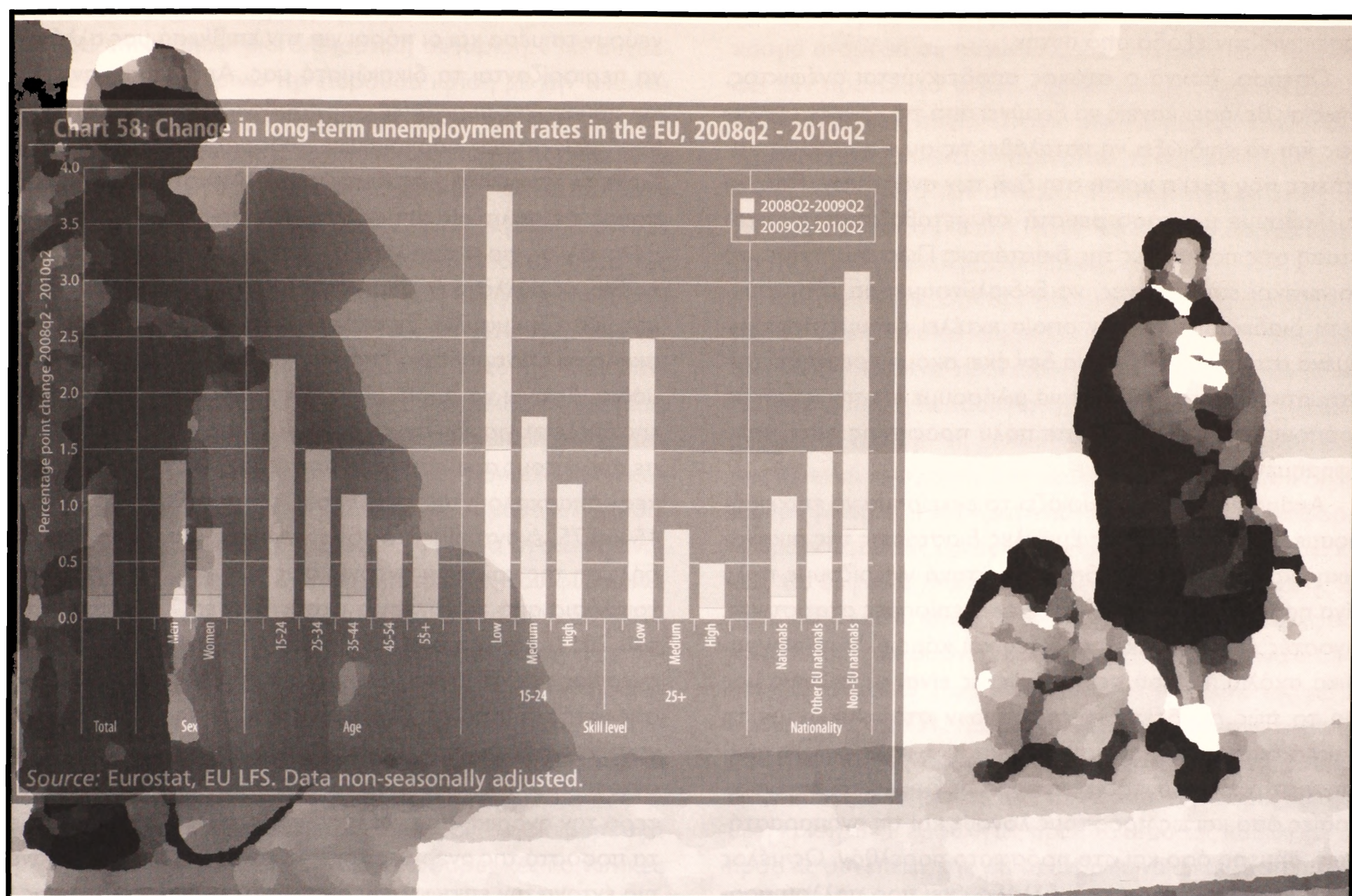

ΤΟ ΦΥΛΟ ΣΤΗΝ (ΣΕ) ΚΡΙΣΗ Ή ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ ΣΤΙΣ «ΓΥΝΑΙΚΕΣ» ΣΕ ΧΑΛΕΠΟΥΣ ΚΑΙΡΟΥΣ¹

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Είναι εύλογο να μιλάμε σήμερα όλοι για την οικονομική κρίση. Ζούμε χωρίς αμφιβολία πρωτόγνωρα πράγματα, στην Ελλάδα όπως και αλλού. Η οικονομική κρίση έχει ήδη επηρεάσει τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων με πολλούς τρόπους: τα εισοδήματα έχουν μειωθεί, το έξοδα έχουν αυξηθεί, η ανασφάλεια μεγαλώνει, οι συνθήκες εργασίας έχουν γίνει όλο και πιο επισφαλείς, εντείνεται η ανησυχία, η αίσθηση αδυναμίας και η πολιτική απόγνωση. Ως συνθήκη που είναι εγγενώς ασταθής, η κρίση –κάθε κρίση– απαιτεί δράση, αποφάσεις που θα αντιμετωπίσουν τη σύγχυση, την αμηχανία και το αίσθημα κινδύνου που προκαλεί σε όσους υφίστανται τις συνέπειές της. Ωστόσο, σήμερα αισθανόμαστε όλο και πιο έντονα ότι ελάχιστα μπορούμε να επηρεάσουμε τις αποφάσεις που παίρνουν άλλοι για μας στο όνομά μας, ότι όλο και περισσότερο χάνουμε τον έλεγχο της ζωής και του μέλλοντός μας.

Ένας τρόπος να αντιδράσουμε στην ανασφάλεια και την αμηχανία, στην αγανάκτηση που παράγουν οι σκληρές συνέπειες της οικονομικής κρίσης είναι να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε πώς μας παρουσιάζεται, να καταλάβουμε όχι μόνο τι λέγεται γύρω από αυτήν, αλλά και τι δεν λέγεται. Να σκεφτούμε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αναπαρίσταται η κρίση, ανάλογα με τη θέση στην

Η Έφη Αβδελά διδάσκει ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. (avdela@phl.uoc.gr)

οποία βρίσκονται όσοι και όσες μιλούν γι' αυτήν, πολιτικοί, επιστήμονες, συνδικαλιστές ή πολίτες με διαφορετικές ιδεολογικές προτιμήσεις. Με άλλα λόγια, να αναζητήσουμε εναλλακτικές αφηγήσεις για την κρίση, ώστε να αποσταθεροποιήσουμε εκείνες που παρουσιάζονται σαν να είναι οι μόνες προφανείς. Οικονομολόγοι, ιστορικοί, κοινωνικοί επιστήμονες, με πλούσια αρθρογραφία και συνέδρια, επιδιώκουν τον τελευταίο καιρό να δώσουν νόημα στην κρίση, να εξηγήσουν τα αίτιά της, να της αποδώσουν τις διαστάσεις που θεωρούν ότι έχει ή να διατυπώσουν προτάσεις για την έξοδο από αυτήν.

Ωστόσο, συχνά ο στόχος αποδεικνύεται ανέφικτος, ιδίως αν θελήσει κανείς να ξεφύγει από τις γενικές αναλύσεις και να επιδιώξει να καταλάβει τις συγκεκριμένες συνέπειες που έχει η κρίση στη ζωή των ανθρώπων. Πώς να συλλάβουμε μια τόσο ρευστή και μεταβαλλόμενη κατάσταση στις πολλαπλές της διαστάσεις; Πώς μπορούμε, ως κοινωνικοί επιστήμονες, να ξεδιαλύνουμε μια τόσο σύνθετη διαδικασία, για την οποία εντέλει έχουμε περιορισμένα στοιχεία και η οποία δεν έχει ακόμη ερευνηθεί συστηματικά; Πώς μπορούμε να μιλήσουμε για την κρίση με τρόπους που δεν είναι ούτε πολύ προφανείς ούτε πολύ αφηρημένοι;

Ακόμη πιο δύσκολο μοιάζει το εγχείρημα να επιχειρήσουμε να σκεφτούμε τις έμφυλες διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Ουσιαστικά γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα πέρα από ορισμένες επίσημες στατιστικές, λιγοστές επιστημονικές μελέτες και κάποια δημοσιογραφικά σχόλια. Εξίσου περιορισμένες είναι οι γνώσεις μας για το πώς συνδέεται η εικόνα των στατιστικών με τη μακρά διαδικασία μετασχηματισμού των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα, τόσο ως προς τις δομές και τις διαδικασίες όσο και ως προς τους λόγους και τις αναπαραστάσεις, σήμερα όσο και στο πρόσφατο παρελθόν. Ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης η Ελλάδα έχει προ πολλού προγράψει τις διακρίσεις που βασίζονται στο φύλο. Ωστόσο, οι αρχές, οι πρακτικές και οι λόγοι δεν συμβαδίζουν αναγκαστικά. Η οικονομική κρίση έχει πράγματι έμφυλες συνέπειες, όσο δύσκολο κι αν είναι να τις προσδιορίσει κανείς. Κυρίως, όμως, η κρίση θέτει το ερώτημα κατά πόσο η οπτική του φύλου μπορεί να συμβάλει στην κατανόησή της, να αναδείξει εκείνα τα διακυβεύματά της που μένουν συνήθως αφανή. Υποστηρίζω εδώ ότι η έμφυλη ανάλυση της κρίσης αντιπροσωπεύει μια διπλή πρόκληση: μας επιτρέπει να προβληματιστούμε τις κυρίαρχες αφηγήσεις γι' αυτήν και συγχρόνως να ελέγξουμε την αναλυτική ισχύ της ίδιας κατηγορίας του φύλου.

Στη συνεδρίασή της το Μάρτιο του 2009, λίγο μετά την οικονομική κατάρρευση του 2008, η Επιτροπή για τη Θέση των Γυναικών του ΟΗΕ έκανε δύο σημαντικές παρατηρήσεις. Πρώτον, ότι «οι χρηματιστηριακές και οικονομικές

κρίσεις δεν έχουν μόνο νομισματικό κόστος αλλά πλήττουν επίσης τη δυνατότητα των ανθρώπων να απολαμβάνουν όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα» και δεύτερον, ότι «οι χρηματιστηριακές και οικονομικές κρίσεις έχουν ειδικές έμφυλες συνέπειες και επιβαρύνουν δυσανάλογα τις γυναίκες, ιδίως όσες είναι φτωχές, μετανάστριες και μέλη μειονοτήτων».²

Και οι δύο παρατηρήσεις ισχύουν για την Ελλάδα. Από τον Απρίλιο του 2010, όσοι ζούμε στην Ελλάδα, ντόπιοι και μετανάστες, πολίτες και μη, είδαμε όχι μόνο να κινδυνεύουν τα μέσα και οι πόροι για την επιβίωσή μας αλλά και να περιορίζονται τα δικαιώματά μας. Απολύσεις, ανεργία και σημαντικές περικοπές στις αποδοχές, καθώς και η σταθερή μείωση των προνοιακών επιδομάτων θέτουν σε κίνδυνο τα κοινωνικά μας δικαιώματα. Ανίκανοι να επηρεάσουμε τις πολιτικές αποφάσεις που παίρνουν επανειλημμένα άλλοι για το μέλλον μας, τον τελευταίο ενάμιση χρόνο, οι συλλογικές διαμαρτυρίες μας μοιάζουν να είναι μάταιες. Οι έμφυλες διαστάσεις της κρίσης είναι πιο δύσκολο να αποτιμηθούν. Υπάρχουν ωστόσο ευδιάκριτα σημεία. Φτάνει να παρακολουθήσει κανείς τις στατιστικές της Eurostat για την ανεργία. Στην Ελλάδα απασχολούνται σε απόλυτους αριθμούς περισσότεροι άντρες παρά γυναίκες –απασχολούνται τρεις στους τέσσερις άντρες μεταξύ 15 και 75, έναντι μίας στις δύο γυναίκες. Πριν από την εκδήλωση της κρίσης η ανεργία στις γυναίκες ήταν περίπου τριπλάσια από την ανεργία στους άντρες. Τον Αύγουστο του 2011, η χώρα είχε το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό ανεργίας μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά την Ισπανία, 18,4%· το ποσοστό της ανεργίας στις γυναίκες έφτασε την περίοδο αυτή το 22,3% ενώ στους άντρες ήταν 15,5%.³ Αριθμητικά, η κρίση έπληξε περισσότερο την ανδρική απασχόληση, αλλά συγχρόνως εκτίναξε τα ποσοστά της ανεργίας και στις γυναίκες. Κυρίως, έκανε πιο έντονη την επισφαλή θέση τους στην αγορά εργασίας.⁴ Τον Αύγουστο πάντα, η Ελλάδα εμφάνιζε επίσης το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στους νέους κάτω των 25 ετών, πάλι μετά την Ισπανία· ήταν 43,5%. Τα δύο ποσοστά σπάνια συνδέονται στις στατιστικές. Πάντως, έστω και με κόπο, μαθαίνει κανείς ότι τα ποσοστά ανεργίας στις νέες γυναίκες τον Απρίλιο του 2011 ήταν 43% έναντι 32% στους νέους άντρες.⁵ Στους μήνες που μεσολάβησαν, τα ποσοστά αυτά έχουν αυξηθεί αισθητά.

Σε όσα ακολουθούν, θα στηριχθώ στις παραπάνω παρατηρήσεις, εστιάζοντας στην περίπτωση της Ελλάδας, και θα διατυπώσω ορισμένα επιχειρήματα: Πρώτο, ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση, ενώ θίγει δυσανάλογα τις γυναίκες, τείνει συγχρόνως να κάνει το φύλο αόρατο. Δεύτερο, ότι η έλλειψη ορατότητας του φύλου δεν είναι αναπόφευκτη συνέπεια της κρίσης, όπως σκοπεύω να δείξω συγκρίνοντας με τη μεσοπολεμική περίοδο. Τρίτο, ότι αν το φύλο είναι ορατό ή αόρατο σε περιόδους κρίσης εξαρτάται από

τη δυνατότητα πολιτικοποίησης της έμφυλης διαφοράς και επομένως από την ύπαρξη στο δημόσιο πεδίο, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, αντιπαρατιθέμενων εννοιολογήσεων τόσο των «γυναικών» όσο και των «αντρών». Και τέταρτο, ότι η έλλειψη ορατότητας του φύλου επιτρέπει στις αφηγήσεις για την κρίση να παγιώνουν το νόημα των «γυναικών» και των «αντρών» ως φυσική έμφυλη διαφορά, αποκρύπτοντας τις έμφυλες δομές εξουσίας μέσα από τις οποίες διανέμονται και νομιμοποιούνται οι κοινωνικές και οι πολιτικές συνέπειες της κρίσης.

Θα επιχειρήσω μια διαχρονική σύγκριση. Πιο συγκεκριμένα, θα συγκρίνω την παρούσα κρίση με την οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου εστιάζοντας στην ορατότητα ή την αφάνεια της έμφυλης διάστασής της σε κάθε περίοδο, ανάλογα με τα διαθέσιμα κάθε φορά νοήματα που συνδέονται με τα σημαίνοντα «γυναίκες» και «άντρες». Αντλώ παραδείγματα ειδικά από το πεδίο της πληρωμένης εργασίας. Η επιλογή μου αυτή υπαγορεύεται κυρίως από τις διαθέσιμες δυνατότητες για σύγκριση ανάμεσα σε διαφορετικά μητρώα αναπαράστασης. Δεν συνδέεται, επομένως, με τη δομή της ελληνικής οικονομίας, όπου η επικρατούσα μορφή παραμένει η μικρή οικογενειακή επιχείρηση – εκείνο το οικονομικό μοντέλο που πολλοί αναλυτές θεωρούν ότι βρίσκεται σήμερα σε κρίση. Τέλος, θα κλείσω με ορισμένες σκέψεις για τη σχέση ανάμεσα σε ό,τι αποκαλώ έλλειψη ορατότητας του φύλου και τις συνθήκες των μελετών για το φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα, συγκεκριμένα την περιθωριακή τους θέση στις περισσότερες κοινωνικές επιστήμες.

Ας δούμε πρώτα το ευρύτερο πλαίσιο. Ενώ η οικονομική κρίση και οι έμφυλες διαστάσεις της είναι παγκόσμια φαινόμενα, παίρνουν διαφορετικές μορφές σε διαφορετικά μέρη του κόσμου και ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες, συγχρονικά όπως και διαχρονικά. Όπως έχουν υποστηρίξει επανειλημμένα πολλοί αναλυτές, η σύγχρονη οικονομική κρίση απορρέει από ορισμένα χαρακτηριστικά του ύστερου καπιταλισμού που έχουν εμποτίσει την παγκόσμια οικονομία, ειδικότερα την αυξανόμενη διείσδυση των σχέσεων της αγοράς στην καθημερινή ζωή και την πολιτική ηγεμονία της νεοφιλελεύθερης σκέψης σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με πρόσφατες προσεγγίσεις, ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι μόνο μια ιδιαίτερη αντίληψη για την οικονομία, ούτε καν μια ιδεολογία, αλλά είναι κυρίως ένας συγκεκριμένος πολιτικός ορθολογισμός που περιορίζει τα δημοκρατικά δικαιώματα όλο και περισσότερων ανθρώπων.⁶ Οι στοχαστές αυτοί συμφωνούν ότι η τρέχουσα κυριαρχία των αγορών επί της διακυβέρνησης έχει καίριες συνέπειες: την «εξαϋλωση των κοινωνικών σχέσεων», κατά τον Ουίλιαμ Σίγουελ· τη διαδικασία «αποδημοκρατικοποίησης», σύμφωνα με τη Γουέντι Μπράουν· τη «ριζική επαναπρολεταριοποίηση» της εργασίας, κατά

τον Τζέοφ Ίλι, για να περιοριστώ σε ορισμένα μόνο παραδείγματα.⁷ Οι προσεγγίσεις αυτές συγκλίνουν στην κοινή παραδοχή ότι στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κόσμο η οικονομία επηρεάζει την πολιτική όσο ποτέ στο παρελθόν, ενώ ταυτόχρονα αποκλείεται επίσημα από το πολιτικό πεδίο⁸ και ότι οι συνέπειες για τη δημοκρατία και για το περιεχόμενο της πολιτικής είναι βαριές. Η οικονομική κρίση που ζουν οι αναπτυγμένες οικονομίες από το 2008 έχει επιδεινώσει τα χαρακτηριστικά αυτά. Έχει αυξήσει την ανεργία σε τρομακτικά επίπεδα, έχει διευρύνει το χάσμα ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, έχει περιορίσει τον προνοιακό τομέα, προκαλώντας ρήγματα στο δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας για όλο και περισσότερους ανθρώπους και γενικά έχει περιορίσει τα κοινωνικά και τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών. Από την άποψη αυτή, συνιστά μια χαρακτηριστική, έστω και ακραία, μορφή εφαρμοσμένης φιλελεύθερης πολιτικής.

Είναι, ωστόσο, αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι αυτές οι παρεμβάσεις σπάνια παίρνουν υπόψη τους τη διάσταση του φύλου. Σαν να πρόκειται για έναν αυτονόητο άξονα διαφοράς που η λειτουργία του είναι ήδη γνωστή και δεν μπορεί να αλλάξει τη βασική αφήγηση. Ακόμη σπανιότερες είναι οι αναφορές στο φύλο στις αναλύσεις –δημοσιογραφικές ή τεχνοκρατικές– που αφορούν διάφορες χρηματιστηριακές όψεις της κρίσης. Για να αποτιμήσει κανείς τις έμφυλες διαστάσεις της σημερινής δύσκολης οικονομικής κατάστασης πρέπει να στραφεί σε έρευνες που χρηματοδοτούν διεθνείς οργανισμοί, συγκεκριμένα ο ΟΗΕ και η ΟΥΝΕΣΚΟ. Παρουσιάζοντας την έρευνά της για το πρόγραμμα της ΟΥΝΕΣΚΟ «Φύλο και οικονομική κρίση», η κοινωνιολόγος Σίλβια Ουάλμπι κάνει μια σαφή όσο και ασυνήθιστη επισήμανση: «Η τρέχουσα παγκόσμια οικονομική κρίση είναι έμφυλη ως προς τα αίτια της καθώς και ως προς τις συνέπειές της για τα ανθρώπινα δικαιώματα».⁹ Στα αίτια της κρίσης που αφορούν ειδικά το φύλο, η Ουάλμπι παραθέτει «τις έμφυλες παραδοχές που αποτελούν το υπόστρωμα των χρηματιστηριακών και μακρο-οικονομικών πολιτικών, την έμφυλη σύνθεση εκείνων που παίρνουν τις αποφάσεις καθώς και εκείνων στην “πραγματική” οικονομία που επωφελούνται ή χάνουν από τις αποφάσεις αυτές».¹⁰ Κοντολογίς, η Ουάλμπι επισημαίνει ότι το φύλο είναι σημαντική παράμετρος τόσο ως προς το ποια μορφή παίρνουν οι οικονομικές πολιτικές όσο και ως προς το ποιοι τις αποφασίζουν και ποιοι κυρίως επωφελούνται από αυτές, παραπέμποντας άμεσα στην πρωτοκαθεδρία των ανδρών αλλά και στην ηγεμονική εκδοχή του ανδρισμού που επικρατεί εκεί που λαμβάνονται οι αποφάσεις. Με άλλα λόγια, υπογραμμίζει τον αποκλεισμό των γυναικών και των μελημάτων τους από τα σώματα που παίρνουν τις αποφάσεις –έστω κι αν ο αποκλεισμός αυτός παίρνει ποικίλες μορφές σε παγκόσμιο επίπεδο– οι οποίες επιτείνουν την ευάλωτη και μειονεκτική κοινωνική τους θέση. Με αυτόν

τον τρόπο δείχνει, με αναφορά στην οικονομική κρίση, τους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους το φύλο συγκροτεί σχέσεις εξουσίας και δομεί πολιτικές.¹¹

Η οικονομολόγος Στέφανι Σεγκουίνο εικονογραφεί ακόμη πιο καθαρά το σημείο αυτό στην ανακοίνωσή της, στη συζήτηση για τις «Έμφυλες προοπτικές της οικονομικής κρίσης» στην ίδια συνεδρίαση της Επιτροπής για τη Θέση των Γυναικών της ΟΥΝΕΣΚΟ. Εξειδικεύοντας τις επιπτώσεις της κρίσης στην ανεργία, η Σεγκουίνο σημειώνει ότι ενώ «η διαφοροποιημένη επίπτωση στην απασχόληση των γυναικών έναντι των αντρών ποικίλλει από χώρα σε χώρα, [...] αναμένεται ότι η ανεργία των γυναικών θα αυξηθεί δυσανάλογα καθώς θα γίνονται περικοπές στο δημόσιο τομέα. Και τούτο, επειδή οι γυναίκες που εργάζονται συγκεντρώνονται κυρίως στην εκπαίδευση, την υγεία και τις κοινωνικές υπηρεσίες».¹² Επιπλέον, μολονότι η περικοπή των θέσεων εργασίας επηρεάζει εξίσου τους άντρες και τις γυναίκες, οι γυναίκες τείνουν να χάνουν τη δουλειά τους πρώτες, καθώς οι άντρες θεωρούνται παραδοσιακά οι κύριοι «κουβαλητές» της οικογένειας. Σύμφωνα με την Σεγκουίνο, η παλιά αρχή «διώξτε τις γυναίκες πρώτα» αναμένεται να αναβιώσει κατά τη διάρκεια της κρίσης και να εξαπλωθεί, ιδίως στις περιπτώσεις όπου τα ποσοστά εργασίας των γυναικών ήταν ήδη χαμηλότερα σε σχέση με εκείνα των αντρών –όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας.¹³

Ούτε η Ουάλμπι ούτε η Σεγκουίνο ορίζουν το νόημα των όρων «άντρες» και «γυναίκες». Παρά τις οξυδερκείς τους παρατηρήσεις, προσεγγίζουν το φύλο περιγραφικά, περιορίζοντας το νόημά του στη βιολογική διαφορά. Με αφορμή τα παραπάνω, θα επιχειρήσω εδώ να θέσω το ερώτημα πώς η οικονομική κρίση επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτό το φύλο στο πλαίσιο της ελληνικής περίπτωσης, πώς σημαίνονται οι «γυναίκες» και οι «άντρες». Αν η οικονομική κρίση συνιστά εφαρμοσμένη μορφή νεοφιλελεύθερης πολιτικής, όπως υπαινίχθηκα παραπάνω, τότε το ερώτημα πώς αυτή η πολιτική μετασχηματίζει το νόημα των «γυναικών» και των «αντρών», δηλαδή πώς δομεί το φύλο, γίνεται κρίσιμο. Όπως εξάλλου και το αντίστροφο ερώτημα, δηλαδή, πώς τα διαφορετικά νοήματα των «γυναικών» και των «αντρών» μετασχηματίζουν την πολιτική, με άλλα λόγια, κατά πόσο παράγουν δυνητικές απαντήσεις στη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Επομένως, παραφράζοντας την Τζόουν Σκοτ, ερωτώ «τι συμβαίνει στις “γυναίκες” σε χαλεπούς καιρούς;».¹⁴ Θα εστιάσω σε ένα ειδικό σημαίνον των «γυναικών», τις «εργαζόμενες γυναίκες», καθώς συνιστά, όπως ήδη ανέφερα, έναν συνηθισμένο δείκτη των κοινωνικών συνεπειών της οικονομικής κρίσης, σήμερα και στο Μεσοπόλεμο.

Τα μεσοπολεμικά χρόνια ήταν περίοδος συνεχούς οικονομικής δυσπραγίας για την Ελλάδα, ακόμη και πριν γίνει

αισθητός ο αντίκτυπος από τη Μεγάλη Κρίση. Μετά από δέκα χρόνια συνεχών πολεμικών επιχειρήσεων, η χώρα χρειάστηκε να περιθάλψει τους ένα εκατομμύριο τριακόσιες χιλιάδες πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών, οι περισσότεροι γυναίκες και παιδιά. Η οικονομική κρίση του 1929 επηρέασε την Ελλάδα αργότερα και σε μικρότερο βαθμό από ό,τι άλλες χώρες. Η οικονομία της ήταν κατά κύριο λόγο αγροτική και το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής της παραγωγής απευθυνόταν στην εσωτερική αγορά.¹⁵ Η κρίση έπληξε κυρίως τα εξαγωγικά αγροτικά προϊόντα, όπως τον καπνό, η επεξεργασία του οποίου απασχολούσε ένα πολυάριθμο εργατικό δυναμικό αντρών όσο και γυναικών. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου πάντως, το εργατικό δυναμικό ήταν κατά κύριο λόγο ανδρικό. Η συμμετοχή γυναικών στην αγορά εργασίας, τόσο στη βιομηχανία όσο και στις υπηρεσίες –ακόμη και στις δημόσιες–, αυξήθηκε αισθητά κατά τη δεκαετία του '20, σχεδόν διπλασιάστηκε. Ωστόσο, τη δεκαετία του '30 και ιδίως μετά τη χρεοκοπία του 1932, η αυξανόμενη ανεργία και η περικοπή όλο και περισσότερων θέσεων εργασίας, ιδίως στις μεγάλες πόλεις, άσκησαν όλο και πιο έντονη πίεση στη μισθωτή εργασία των γυναικών.

Σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο, πλήθος νομοθετικά μέτρα και συνδικαλιστικά αιτήματα που στόχευαν να περιορίσουν την ανεργία δείχνουν ότι δεν υπήρχε ιδιαίτερη αμφιβολία στο δημόσιο χώρο ότι η πληρωμένη εργασία ήταν προνόμιο των αντρών. Ορισμένα παραδείγματα αρκούν για να εικονογραφήσουν αυτό τον ισχυρισμό. Το 1920, η Ελλάδα επικύρωσε τη σύμβαση με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας «για την προστασία της εργασίας των γυναικών και των παιδιών», μετά από μια αρχική νομοθετική ρύθμιση το 1912. Στη σχετική συζήτηση στο Κοινοβούλιο έγινε σαφές ότι η σχετική νομοθεσία είχε στόχο να διατηρήσει την ανδρική πρωτοκαθεδρία στην αγορά εργασίας και να εξασφαλίσει ότι οι γυναίκες θα συνέχιζαν να ασκούν ανεμπόδιστα τα οικιακά τους «καθήκοντα». Το 1924 και το 1925, η Επιτροπή Οικονομικών που ανέλαβε να περιορίσει τις κρατικές δαπάνες και να μειώσει τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων πρότεινε επανειλημμένα οι απολύσεις σε διάφορες υπηρεσίες να αφορούν «κατά προτίμηση» τις γυναίκες. Τη δεκαετία του '30 πολλοί συνδικαλιστές ζητούσαν να καθιερωθεί θεσμικά η ανδρική προτεραιότητα στην αγορά εργασίας, όχι μόνο στο δημόσιο τομέα αλλά και στον ιδιωτικό, σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Τέλος, το 1935, η μείωση των δημόσιων δαπανών έγινε η αιτιολογία για να απαγορευτεί η πρόσληψη γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες σε εργασίες που δεν ήταν συμβατές με το φύλο τους. Μπορούσαν στο εξής να γίνουν δεκτές μόνο ως εκπαιδευτικοί, νοσοκόμες, τηλεφωνήτριες, δακτυλογράφοι, καθαρίστριες και άλλα παρόμοια επαγγέλματα.¹⁶ Φαίνεται, επομένως, ότι για μεγάλο хро-

νικό διάστημα οι νομοθέτες και οι συνδικαλιστές, μολονότι αντίπαλα πολιτικά υποκείμενα, αντιλαμβάνονταν τις «εργαζόμενες γυναίκες» με τρόπους που συνέκλιναν μεταξύ τους.

Ο «συνεχής διωγμός» των εργαζόμενων γυναικών θα έρθει στο προσκήνιο των δημόσιων συζητήσεων χάρη στο μεσοπολεμικό φεμινιστικό κίνημα που βρισκόταν από τη δεκαετία του '20 σε άνθιση. Διεκδικώντας πολιτικά αλλά και κοινωνικά και αστικά δικαιώματα για τις γυναίκες-πολίτες, οι φεμινίστριες, παρά τις εσωτερικές τους διαιρέσεις, έκαναν τις «γυναίκες» ορατές ως πολιτικά υποκείμενα και αντικείμενα της πολιτικής. Αντιστάθηκαν στις ορόθυμες ως τότε παραδοχές που θεωρούσαν την έμφυλη διαφορά φυσικό δεδομένο, στις οποίες στηρίζονταν τα παραπάνω μέτρα. Οι παραδοχές αυτές ταύτιζαν τις «γυναίκες» με την οικειότητα και τη μητρότητα και τους «άντρες» με την πληρωμένη εργασία. Οι φεμινίστριες κατάγγειλαν τη διαφορετική μεταχείριση των εργαζόμενων γυναικών ως «ολοφάνερη αδικία». Πήγαν, όμως, και ένα βήμα παραπέρα: προειδοποίησαν τις γυναίκες ενάντια σε έναν «κίνδυνο ολοένα απειλητικότερο», δηλαδή τον «ανδρικό ανταγωνισμό, που έχει τη δύναμη να ρυθμίζει τους νόμους της πολιτείας» και «απειλεί να τσαλαπατήσει ό,τι ευγενικότερο έχει να παρουσιάσει ο γυναικείος κόσμος της Ελλάδας, την περήφανη γυναίκα που προτιμά το γλυκό ψωμί της δουλιάς, ας είναι και χωρίς προσφάγι, από την πολυτέλεια και την ευμάρεια που πληρώνεται με τον ψυχικό και σωματικό ξεπεσμό».¹⁷ Απευθυνόμενες επανειλημμένα στις «γυναίκες» ως ενοποιημένη πολιτική κατηγορία, την οποία συστηματικά αντιπαράθεταν στους «άντρες», οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου μπόρεσαν να αποσταθεροποιήσουν το νόημα των κατηγοριών αυτών και να πολιτικοποιήσουν το περιεχόμενό τους, έστω κι αν άθελά τους αναπαρήγαν συγχρόνως –και αυτές– τον ουσιοκρατικό χαρακτήρα τους.¹⁸ Σε κάθε περίπτωση, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η συλλογική ταυτότητα «γυναίκες» έγινε επίμονη πολιτική διεκδίκηση.

Ότι οι «γυναίκες» ήταν ένα σημαίνον με διαφορετικά, ανταγωνιστικά περιεχόμενα έγινε ακόμη πιο προφανές όταν οι επιπτώσεις της μεσοπολεμικής οικονομικής κρίσης άρχισαν να γίνονται αισθητές και στην Ελλάδα. Τη δεκαετία του '30, καθώς η ανεργία αυξανόταν, το ερώτημα κατά πόσο οι «γυναίκες» είχαν το δικαίωμα να εργάζονται ενώ οι «άντρες» έμεναν άνεργοι άρχισε να συζητιέται ανοιχτά. Ως τότε οι φεμινίστριες είχαν ήδη χωριστεί σε δύο τάσεις, γύρω από δύο διαφορετικές εννοιολογήσεις των «εργαζόμενων γυναικών»: εκείνες που διεκδικούσαν πλήρη ισότητα ανάμεσα στα φύλα στο χώρο εργασίας αντιπαρτίθονταν σε εκείνες που ζητούσαν ειδικά προνόμια για τις γυναίκες υπαλλήλους στη βάση των υποτιθέμενων «φυσικών» διαφορών τους. Ειδικότερα, ζητούσαν να τους παραχωρηθεί το δικαίωμα στην πρόωρη συνταξιοδότηση. Όσες απέρ-

ριπταν την ιδέα της διαφορετικής μεταχείρισης των γυναικών στην εργασία προειδοποιούσαν ότι ο «διωγμός των εργαζόμενων γυναικών», που όλες οι φεμινίστριες καταδίκασαν, βασιζόταν σε παρόμοια επιχειρήματα βιολογικής διαφοράς. Καίριο παράδειγμα ήταν η εφαρμογή της αρχής «πρώτα οι γυναίκες» στις περικοπές προσωπικού από το κράτος, στην προσπάθειά του να μειώσει τις δαπάνες.

Όλες οι φεμινίστριες προειδοποιούσαν συστηματικά τις εργαζόμενες γυναίκες ότι έπρεπε να οργανωθούν για να υπερασπιστούν το δικαίωμά τους στο βιοπορισμό. Σε μια συγκυρία αυξανόμενου κοινωνικού αναβρασμού, η οργάνωση των γυναικών στα σωματεία άρχισε να γίνεται σημαντική και για ορισμένους άντρες συνδικαλιστές, ιδίως σε κλάδους με ισχυρή γυναικεία συμμετοχή. Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι στην προσπάθειά τους αυτή οι άντρες συνδικαλιστές απευθύνονταν στις γυναίκες συναδέλφους τους πρώτα ως «γυναίκες» και μετά ως «συναδέλφους». Ενδεικτικό παράδειγμα ο συνδικαλιστής δάσκαλος που προέτρεπε τις γυναίκες συναδέλφους του να γίνουν μέλη της Διδασκαλικής Ένωσης το 1935, όταν η απειλή να αποκλειστούν οι γυναίκες από τις δημόσιες θέσεις έμοιαζε άμεση: «Γυναίκες συναδέλφισσες, οι μέρες που περνάμε είναι κρίσιμες για σας και για όλους μας. Προσέξτε, ό,τι κερδίσατε με χίλιους κόπους κιντυνεύετε να το χάσετε για μια στιγμή. Σπίτι, μαγείρεμα, πλύσιμο θα πουν, σκλαβιά, πείνα, εξαθλίωση, γκρίνια με τον αφέντη και ιδιότροπο άντρα ή αδελφό που θα σας τρέφει. Σπίτι, θα πει, ράφι για πάντα. [...] Διώξιμο από τις δημόσιες υπηρεσίες θα πει, αντίο ζωή».¹⁹

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στο Μεσοπόλεμο οι «γυναίκες» μετατράπηκαν σε ειδική κατηγορία μισθωτών, της οποίας ωστόσο το νόημα ήταν συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. Για το κράτος, πολλούς συνδικαλιστές και αξιωματούχους οι «γυναίκες» παρέπεμπαν κατά κύριο λόγο στην οικογένεια και τη μητρότητα. Οι φεμινίστριες δεν αρνούσαν την έμφυλη διαφορά, αλλά δεν δέχονταν ότι το σημαίνουν «γυναίκες» νομιμοποιούσε διακρίσεις στο χώρο της μισθωτής εργασίας. Είτε θεωρούσαν ότι η «φύση» υπαγόρευσε ειδικές συνθήκες στη μισθωτή εργασία των γυναικών είτε ότι ως «το ήμισυ της ανθρωπότητας» οι γυναίκες είχαν το δικαίωμα να διεκδικούν ισότητα σε όλα τα πεδία, οι φεμινίστριες θεωρούσαν την υποτέλεια των «εργαζόμενων γυναικών» ως συνέπεια της απουσίας τυπικής ισότητας. Πράγματι, οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, τα αστικά τους δικαιώματα υπόκειντο στην εξουσία του αρσενικού «αρχηγού της οικογένειας», ενώ τα κοινωνικά τους δικαιώματα εξαρτιόνταν από την τυπικά και άτυπα υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Καθώς το «γυναικείο ζήτημα» γινόταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο δημόσιο πεδίο, πολιτικοποιήθηκε. Οι φεμινίστριες κατόρθωσαν να μετατρέψουν τις «γυναίκες» σε πολιτικό υποκείμενο που αντιστέκεται και να τις αναγνωρίσουν οι άλλοι με αυτόν τον

τρόπο. Το γεγονός ότι τα κέρδη του αγώνα τους για ισότητα και πολιτικά δικαιώματα ήταν μάλλον αμελητέα προς το τέλος της περιόδου αποτελεί μόνο μία από τις ιστορικά πιθανές εκβάσεις που θα μπορούσε να έχει η διαδικασία αντίστασης και διεκδίκησης του πολιτικού υποκειμένου υπό διαμόρφωση. Το κατόρθωμά τους πάντως ήταν ότι έθεσαν τις «γυναίκες» στη μεσοπολεμική πολιτική αντζέντα ως αναπόσπαστο τμήμα του αναδυόμενου κοινωνικού ζητήματος.

Φυσικά, στη συγκυρία της σημερινής οικονομικής κρίσης δύσκολα θα τολμούσε κανείς να διεκδικήσει δημόσια την εφαρμογή της αρχής «πρώτα οι γυναίκες» ή να αντιπαρθέσει με οποιονδήποτε πολιτικά ανεκτό τρόπο τις «γυναίκες» με τους «άντρες» σε σχέση με την προτεραιότητα στην απασχόληση. Η τυπική ισότητα, καθώς και η σταθερά αυξανόμενη επέκταση της συμμετοχής των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, θα έκανε –για την ώρα– κάθε τέτοια κίνηση άτοπη.

Ωστόσο, όπως αναφέραμε και στην αρχή, η τυπική ισότητα καθόλου δεν αποκλείει άτυπες διακρίσεις. Φτάνει να θυμηθούμε ότι στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 2011, η ανεργία στις γυναίκες ήταν αναλογικά υψηλότερη από την ανεργία στους άντρες κατά 50%.²⁰ Αυτό φυσικά συνδέεται άμεσα με τις μορφές που πήρε ιστορικά η επέκταση της πληρωμένης εργασίας των γυναικών. Για παράδειγμα, μεταπολεμικά η έμμισθη απασχόληση των γυναικών δεν έφτασε ποτέ στην Ελλάδα τα δυναμικά ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ανάμεσα στ' άλλα και επειδή ήταν έτσι κι αλλιώς μειωμένη ήδη από πριν. Οι σχετικοί αριθμοί ήταν σταθερά από τους χαμηλότερους στην Ευρώπη. Κατά την τελευταία δεκαετία αυξήθηκε από το 42% το 2000 στο 48% το 2010, αλλά το ποσοστό αυτό παρέμεινε από τα χαμηλότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση.²¹ Τα στοιχεία για την εσωτερική έμφυλη δομή τόσο της απασχόλησης όσο και της ανεργίας είναι λιγοστά, όπως και οι αναλύσεις για τα αίτια των αυξημένων σημερινών ποσοστών ανεργίας στις γυναίκες σε σχέση με την ανεργία στους άντρες. Ακόμη λιγότερα γνωρίζουμε για την άτυπη οικονομία και για το κατά πόσο ισχύουν εκεί αντίστοιχες τάσεις με εκείνες που καταγράφουν οι επίσημες στατιστικές. Μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι οι διαφοροποιήσεις θα είναι έντονες.

Σε κάθε περίπτωση, οι στατιστικές παρουσιάζουν τις «γυναίκες» –όπως και τους «άντρες» εξάλλου– ως ομοιογενείς κατηγορίες. Για παράδειγμα, η Eurostat στα ποσοστά ανεργίας που αναφέρθηκαν προηγουμένως περιλαμβάνει άτομα θηλυκού και/ή αρσενικού γένους, ηλικίας από 15 έως 74, που είναι χωρίς δουλειά τη στιγμή της καταγραφής.²² Έτσι παρουσιασμένες, οι διαφορές στα ποσοστά ανεργίας κατά φύλο, μολονότι μετριοούνται και επομένως τους αποδίδεται σημασία, γίνονται ωστόσο απλό γεγονός, μια επιπλέον ανωμαλία που προκαλεί η κρίση, το

ανάλογο με τις ατυχείς συνέπειες μιας φυσικής καταστροφής. Το ζήτημα σπάνια αναλύεται βαθύτερα. Ενίοτε, ορισμένοι πολιτικοί, αξιωματούχοι και δημοσιογράφοι σχολιάζουν τα διαθέσιμα στοιχεία ή καταγγέλλουν ότι μοιάζει η εγκυμοσύνη και η μητρότητα να είναι όλο και συχνότερα αίτιο για απολύσεις γυναικών· επειδή είναι παράνομη, εμφανίζεται ως «εθελοντική αποχώρηση».²³ Δεν υπάρχουν όμως εξειδικευμένες έρευνες για το πώς η οικονομική κρίση επηρεάζει διαφορετικές ομάδες μισθωτών. Η έμφυλη διαφορά προσμετράται ως δεδομένη ανάμεσα σε άλλα στοιχεία που δυσκολεύουν την εύρεση εργασίας, δεν αναλύεται ως τέτοια. Δεν υπάρχει δηλαδή συστηματική ανάλυση για τις συγκεκριμένες σχέσεις ανάμεσα στο φύλο και την κρίση στη σημερινή συγκυρία, αναφορικά είτε με το πώς διανέμονται οι συνέπειες από την κοινωνικά και πολιτικά μειονεκτική θέση των γυναικών είτε με το πώς οι σχέσεις εξουσίας συγκροτούνται σε συνθήκες κρίσης μέσα από τη εννοιολόγηση της έμφυλης διαφοράς. Χωρίς ερμηνεία που να του δίνει νόημα και περιεχόμενο, το φύλο χάνει τη σημασία του, γίνεται αόρατο. Ακόμη περισσότερο, δεν φαίνεται να υπάρχουν σήμερα στην Ελλάδα αποκλίνουσες εννοιολογήσεις των «γυναικών» που να ανταγωνίζονται δημόσια. Πόσο μάλλον που χωρίς φεμινιστικό κίνημα –στοιχείο του παρελθόντος σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη σήμερα– το σημαίνον «γυναίκες» δεν το διεκδικεί κανένα διακριτό πολιτικό υποκείμενο και το νόημά του ούτε γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης ούτε πολιτικοποιείται. Θα επανέλθω σε αυτό παρακάτω.

Φυσικά, οι στατιστικές είναι μόνο ένας από τους ενδείκτες της πολιτικής αφάνειας του φύλου. Κρίσιμος παράγοντας είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται συνολικά οι γενικευμένες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις συνθήκες της απασχόλησης· ιδίως η αυξανόμενη διάρρηξη των εργασιακών σχέσεων και η διάβρωση του κοινωνικού κράτους, πιο εμφανή και τα δύο στην απασχόληση νέων και μεταναστών. Πράγματι, οι επιπτώσεις αυτές βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο των ανησυχιών που εκφράζονται δημόσια. Δεν διαθέτουμε έγκυρα στοιχεία για τον αριθμό όσων αναγκάζονται να εργαστούν χωρίς ασφάλιση ή με αμοιβές πολύ χαμηλότερες από τον επίσημο ελάχιστο μισθό. Γνωρίζουμε μόνο από την καθημερινή εμπειρία ότι ο αριθμός αυτός αυξάνει συνεχώς. Ούτε γνωρίζουμε πώς διανέμεται αυτή η επισφαλής εργατική δύναμη κατά φύλο. Ωστόσο η επισφάλεια και η «προλεταριοποίηση» συνιστούν αναμφίβολα κοινή δυσχερή κατάσταση, ειδικά για τους νέους. Είναι τρομακτικό πόσο γενικεύεται η τάση αυτή.

Ωστόσο, όσο ανησυχητικές και αν είναι αυτές οι εξελίξεις, δεν μπορεί κανείς να μην επισημάνει ότι ο κύριος λόγος για την κατακραυγή που προκαλούν συνδέεται με το γεγονός ότι οι τρέχοντες μετασχηματισμοί στις εργασιακές σχέσεις –αυτό που ο Τζέοφ Ίλι αποκαλεί «διακρι-

τικό γνώρισμα του παρόντος»—²⁴ επεκτείνουν σε άντρες, και ιδίως σε νέους άντρες, τις συνθήκες που αντιμετώπισαν σε κάθε είδους δουλειά οι εργαζόμενες γυναίκες στη Δύση, για περισσότερο από δύο αιώνες. Ιστορικά μιλώντας, οι εργαζόμενες γυναίκες απολύονταν συστηματικά πρώτες, πληρώνονταν λιγότερο, αντιμετώπιζαν τη δυσπιστία των συνδικάτων και θεωρούνταν από το νόμο προσωρινό —«εφεδρικό»— εργατικό δυναμικό.²⁵

Με άλλα λόγια, καθώς σήμερα οι εργασιακές συνθήκες γίνονται όλο και πιο επισφαλείς για όλους, «θηλυκοποιούνται» ακόμη και για εκείνες τις κατηγορίες εργαζομένων που ιστορικά ταυτίζονταν με τη σταθερή απασχόληση, την τακτική αμοιβή και την προστασία της εργατικής νομοθεσίας, τους κατεξοχήν μισθωτούς εργαζόμενους, όσους σημαίνονταν ως «άντρες». Κατά συνέπεια, δεν μπορούν πλέον να είναι «άντρες», αν οι εργασιακές τους συνθήκες δεν είναι σταθερές, προστατευμένες και ρυθμισμένες, ακριβώς επειδή άλλοι αναγκάζονταν ιστορικά να εργαστούν σε παρόμοιες συνθήκες, συγκεκριμένα όσοι σημαίνονταν ως «γυναίκες» (ή «μετανάστες»). Ωστόσο, στην παρούσα συγκυρία αυτή η αυξανόμενη «εκθήλυνση» της μισθωτής εργασίας δεν πολιτικοποιείται ούτε αμφισβητείται ως τέτοια. Κρύβεται κάτω από τη γενικευμένη καταγγελία της «επισφάλειας». Είναι ενδεικτικό ότι ούτε η υπόθεση της Κωνσταντίνας Κούνεβα κατόρθωσε να ανακινήσει το ζήτημα αυτό. Γύρω από την υπόθεση αυτή αναπτύχθηκε ένα κίνημα στο οποίο είχαν ενεργή παρουσία αρκετές φεμινίστριες. Αναδείχθηκαν οι άθλιες συνθήκες εργασίας στην καθαριότητα, δηλαδή σε μια δουλειά που κάνουν κατά κύριο λόγο γυναίκες και μάλιστα μετανάστριες. Έγινε επίσης αναγωγή από την «επισφάλεια» που αντιμετωπίζουν αυτές οι εργαζόμενες σε εκείνη που γενικεύεται σε πολλές κατηγορίες εργαζομένων και των δύο φύλων. Όμως οι δύο διαστάσεις, της επισφάλειας και του φύλου, δεν συνδέθηκαν συστηματικά ούτε τέθηκαν ως θέμα οι συνέπειες από την εξέλιξη αυτή στις έμφυλες ταυτότητες.²⁶

Θα ήταν σημαντικό να ξέραμε πώς επηρεάζουν οι παραπάνω μετασχηματισμοί τις έμφυλες ταυτότητες στη σύγχρονη Ελλάδα, όταν για παράδειγμα, οι άντρες είναι άνεργοι ενώ οι γυναίκες συνεχίζουν να δουλεύουν, επειδή μπορούν να βρουν δουλειά στην άτυπη οικονομία. Ή όταν οι γυναίκες αντισταθμίζουν την ανεργία τους αναλαμβάνοντας οικιακές ευθύνες ή τη φροντίδα των μελών της οικιακής μονάδας, αυξάνοντας τη διπλή εργασία που είναι η κοινή εμπειρία των γυναικών. Πόσες, άραγε, οδηγήθηκαν σε μια εγκυμοσύνη ως απάντηση στην αδυναμία τους να βρουν δουλειά; Στην Ελλάδα με το υψηλό ποσοστό οικογενειακών επιχειρήσεων, αναρωτιέται κανείς κατά πόσο έχει αυξηθεί σήμερα στις επιχειρήσεις αυτές η απασχόληση γυναικών που είναι συγγενικά μέλη και έχασαν τη δουλειά τους. Κατά πόσο πάλι μπορεί κανείς να αποτολμήσει την υπόθεση εργασίας ότι η ιστορικά παγιωμένη έμφυλη ιε-

ραρχία των θέσεων εργασίας αναπαράγεται και αποκρυσταλλώνεται με την αυξανόμενη ανεργία, ακριβώς επειδή η κρίση εντείνει τις υπάρχουσες κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες;²⁷

Τα ερευνητικά ευρήματα που παρουσίασαν η Σίλβια Ουάλμπι και η Στέφανι Σεγκουίνο, και τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω, μοιάζουν να επιβεβαιώνουν αυτή την τελευταία υπόθεση εργασίας. Όπως υποστηρίζουν, αν η σημερινή οικονομική κρίση έχει μεγαλύτερες αρνητικές επιπτώσεις στη μισθωτή εργασία των γυναικών από ό,τι σε εκείνη των αντρών στις αναπτυγμένες οικονομίες, αυτό συμβαίνει επειδή υπάρχουν έμφυλες διαφορές σε άλλους τομείς της ζωής πέρα από την εργασία: κατά κανόνα, οι γυναίκες έχουν χαμηλότερες αποδοχές από τους άντρες, μικρότερη ιδιοκτησία, εξαρτώνται περισσότερο από τις προνοιακές ρυθμίσεις, επομένως υποφέρουν περισσότερο από τη φοροδιαφυγή — γενικευμένη πρακτική στην Ελλάδα. Γενικά, οι γυναίκες έχουν μειωμένες δυνατότητες να συμμετέχουν σε συλλογικές διαδικασίες για ζητήματα που επηρεάζουν τη ζωή τους. Ως αποτέλεσμα, τα δημοκρατικά τους δικαιώματα είναι πιο περιορισμένα από εκείνα των αντρών, σε μια περίοδο που τα δικαιώματα αυτά περικόπτονται για όλους. Με άλλα λόγια, παρά την επιβάρυνση των ανδρικών ταυτοτήτων που επιφέρει η αποσύνθεση των εργασιακών σχέσεων, το σημαίνουν «γυναίκες» εξακολουθεί να παραπέμπει σε ασύμμετρη ισχύ. Και αυτό γίνεται με τρόπους που είναι δύσκολο να πολιτικοποιηθούν, επειδή παίρνουν ποικίλες και διάχυτες μορφές σε διαφορετικά συμφραζόμενα.²⁸

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξειδικεύσει κανείς με συγκεκριμένο τρόπο τις παραπάνω παρατηρήσεις σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση. Όχι μόνο δεν διαθέτουμε επαρκή αναλυτικά στοιχεία κατά φύλο και κλάδο απασχόλησης ή θέση εργασίας, αλλά μας λείπει επίσης συστηματική σχετική έρευνα με βάση τη διάσταση του φύλου, από ιστορική, κοινωνιολογική ή και πολιτισμική σκοπιά, ιδίως για το πρόσφατο παρελθόν. Στην πράξη, η έρευνα για το φύλο στις κοινωνικές επιστήμες παραμένει πενιχρή στην Ελλάδα. Αυτός είναι ένας επιπλέον παράγοντας που συμβάλλει στην έλλειψη ορατότητας του φύλου σε σχέση με την οικονομική κρίση. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να μοιάζει παράδοξη σήμερα που γίνεται πολύς λόγος για το φύλο. Ωστόσο, στην πράξη τα ερευνητικά αποτελέσματα παραμένουν πενιχρά. Μόνο εξαιρετικά σχηματικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν εδώ. Φτάνει να σημειωθεί ότι οι ακαδημαϊκοί και οι ερευνητικοί θεσμοί στην Ελλάδα επέδειξαν για καιρό επίμονη αντίσταση στις σπουδές του φύλου. Δεν μπορώ να αναλύσω εδώ τα αίτια αυτής της στάσης. Είναι αλήθεια βέβαια ότι η έρευνα, οι δημοσιεύσεις και η διδασκαλία που ανιχνεύουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, το ζήτημα της έμφυλης διαφοράς και τις σχέσεις εξουσίας που παράγει συσσωρεύονται εδώ και καιρό,

έστω και περιορισμένα και με εμφανή διαφορά από τη μία γνωστική πειθαρχία στην άλλη. Όμως η ορατότητα και η επίδρασή τους στον ακαδημαϊκό χώρο υπήρξαν εντέλει πολύ περιορισμένες, παρά την περίοδο έντονης δραστηριότητας που πυροδότησε η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση τα χρόνια 2003-2009, όταν πολλαπλασιάστηκαν τα συνέδρια και οι δημόσιες αναφορές στο φύλο.

Σύμφωνα με τους επιμελητές ενός πρόσφατου συλλογικού τόμου, οι κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τη στάση τους απέναντι στην έρευνα με βάση το φύλο: είναι οι «δεκτικές», οι «διφορούμενες» και οι «δυσανεκτικές».²⁹ Μόνο η κοινωνική ανθρωπολογία και η ιστορία εμπίπτουν στην πρώτη κατηγορία. Για όλες τις άλλες γνωστικές πειθαρχίες είτε υπάρχουν μεμονωμένες ερευνήτριες και ερευνητές που παρακολουθούν τις εξελίξεις διεθνώς στη μελέτη του φύλου στο πεδίο τους είτε ο όρος «φύλο» χρησιμοποιείται συστηματικά ως περιγραφικό, αυτονόητο υποκατάστατο των «γυναικών».

Στην κοινωνική ανθρωπολογία, η έμφυλη διάσταση αποτελεί πλέον αναπόσπαστο στοιχείο της ίδιας της γνωστικής πειθαρχίας, όπως ασκείται στην Ελλάδα. Από αυτή την άποψη, η κοινωνική ανθρωπολογία βρίσκεται «πέρα από το φύλο».³⁰ Στην ιστορία, η κατάσταση είναι πιο αμφιλεγόμενη. Η ιστορική έρευνα για το φύλο αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό στο περιθώριο της διαδικασίας που μεταμόρφωσε τη «νέα ελληνική ιστορία» στο κυρίαρχο ακαδημαϊκό παράδειγμα. Κατά συνέπεια, τα ευρήματα αυτών των ερευνών άρχισαν μόλις να ενσωματώνονται δειλά σε σύγχρονες ιστορικές μελέτες. Κρισιμότερη στρατηγική σημασία ως προς την έμφυλη διάσταση της οικονομικής κρίσης έχει το γεγονός ότι η κοινωνιολογία στην Ελλάδα παραμένει η κοινωνική επιστήμη η πιο απρόσβλητη από τη θεωρία του φύλου. Μελέτες υπάρχουν αρκετές και τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται. Ωστόσο, στις περισσότερες το φύλο ταυτίζεται με τις γυναίκες σε μια περιγραφική κατά κύριο λόγο προσέγγιση. Τα πορίσματά τους, πολύ χρήσιμα πολλές φορές, δεν μας επιτρέπουν να θέσουμε το ζήτημα των εννοιολογήσεων του φύλου και των μετασχηματισμών τους.³¹ Αυτό εξηγεί και την απουσία έρευνας που θα μας επέτρεπε να κάνουμε συστηματικές διαχρονικές συγκρίσεις. Δεν είναι επομένως περίεργο που γνωρίζουμε τόσο λίγα όχι μόνο για τις διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων που συναθροίζονται κάτω από τα σημαίνοντα «γυναίκες» και «άντρες», αλλά επίσης για τα διαφορετικά πράγματα που οι συλλογικές τους ταυτότητες σήμαιναν σε διαφορετικές περιόδους, ιδίως σε ό,τι αφορά το πιο πρόσφατο παρελθόν, στο οποίο η ιστορική έρευνα μόλις τολμά να στραφεί.

Ο περιορισμένος αριθμός και η σχετικά περιθωριακή θέση των μελετών για το φύλο στην Ελλάδα έχουν φυσικά πιο σοβαρές συνέπειες από την απουσία έγκυρων στοιχείων: κυρίως επιτρέπουν να περνά απαρατήρητο το γε-

γονός ότι λείπει από τις πολιτικές που αποσκοπούν να αντιμετωπίσουν την κρίση οποιαδήποτε έγνοια για τους τρόπους με τους οποίους αυτή επηρεάζει ή επηρεάζεται από τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις του φύλου. Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν μικρή πολιτική επιρροή στην Ελλάδα, όπου σταθερά οι νομικοί και τώρα οι οικονομολόγοι είναι οι κύριοι συνομιλητές του κράτους και οι κύριοι συντελεστές της κρατικής πολιτικής. Η σχετικά περιορισμένη ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, η συχνά είτε περιγραφική είτε φιλοσοφίζουσα μορφή τους δεν ευνόησε μελέτες εστιασμένες στους ανθρώπους, τη ζωή τους και τα νοήματα που οι ίδιοι της αποδίδουν. Κατά συνέπεια, το φύλο αντιμετωπίστηκε συχνά ως άσχετο με τα ζητούμενα της έρευνας, στην καλύτερη περίπτωση ως «μοδάτη» πολυτέλεια. Με δεδομένες τις τρέχουσες περικοπές στις χρηματοδοτήσεις, η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστορία από τη σκοπιά του φύλου κινδυνεύει να παραμείνει στο μέλλον εξίσου περιορισμένη όσο ήταν και στο παρελθόν. Πόσο μάλλον που ήδη οι σχετικές μελέτες νέων ερευνητών και ερευνητριών δυσκολεύονται να βρουν εκδότη. Πρόκειται για έναν επιπλέον τρόπο με τον οποίο η σημερινή οικονομική κρίση κάνει το φύλο αόρατο.

Είναι ίσως πολύ νωρίς για να προδιαγράψουμε τις μακρόχρονες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις έμφυλες σχέσεις και στις εννοιολογήσεις του φύλου στην Ελλάδα. Μπορεί κανείς να διακινδυνεύσει την υπόθεση ότι με δεδομένη την όλο και συχνότερα επείγουσα ανάγκη να εξασφαλιστούν τα προς το ζην, θα περιοριστούν ακόμη περισσότερο από ό,τι συνήθως τα περιθώρια για ατομική αυτονομία και πειραματισμό στον τρόπο ζωής, ιδίως στους νέους· και ότι αυτό θα ενισχύσει τα παραδοσιακά πρότυπα οικογένειας και έμφυλων σχέσεων, ειδικότερα το πρότυπο του άντρα-κουβαλητή, έστω και περισσότερο φαντασιακό παρά πραγματικό. Μπορεί πάλι να μη γίνει έτσι. Μήπως οι οικονομικές δυσκολίες ευνοήσουν την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών ζωής, ίσως πιο συλλογικών, πάλι ιδίως στους νέους;

Όπως και να έχει, οι λόγοι που αρθρώνονται από όσους πολεμούν ενάντια στη σύγχρονη πολιτική διαχείριση της κρίσης δεν ενδιαφέρονται να αμφισβητήσουν το νόημα του φύλου. Η γλώσσα της πολιτικής που μοιράζονται τα πολιτικά κόμματα, οι συνδικαλιστικές ενώσεις και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης οργανώνεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από μεταφορές πολέμου και επιθετικού ανδρισμού. Ούτε οι έμφυλες συνέπειες της κρίσης προβάλλονται ούτε οι έμφυλες ταυτότητες αμφισβητούνται και πολιτικοποιούνται. Πόσο υπερβολή είναι, λοιπόν, να ισχυριστεί κανείς ότι η σημερινή οικονομική κρίση συνιστά πιασγύρισμα στον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται το φύλο και επιδρά πολιτικά, ιδίως επειδή η κρίση τείνει να το φυσικοποιεί και επομένως να το κάνει αόρατο; Και αφορά άραγε

αυτό μόνο την Ελλάδα;

Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς ότι ίσως αναδυθεί στο μέλλον ένα πολιτικό υποκείμενο που, καθώς θα διαμορφώνεται, θα αμφισβητήσει δημόσια και θα αντισταθεί στη διάχυτη φυσικοποίηση του φύλου και στις συνέπειές της, τόσο κοινωνικές όσο και πολιτισμικές. Η αλήθεια είναι ότι τα πράγματα δεν φαίνονται ιδιαίτερα ελπιδοφόρα από την άποψη αυτή. Η τυπική ισότητα κάνει δύσκολο να αναδειχθούν οι έμφυλες ανισορροπίες στους τρόπους με τους οποίους η κρίση οργανώνει και διανέμει μειονεξίες και πρόνομια· και η απουσία φεμινιστικού κινήματος εδώ και αρκετό καιρό αποκλείει την προοπτική να τεθούν ρητά στο προσκήνιο και να πολιτικοποιηθούν αυτές οι ανισορροπίες. Επιπλέον, οι φαινομενικά ανοιχτές και ουδέτερες από την άποψη του φύλου νέες μορφές συλλογικής διαμαρτυρίας, όπως το κίνημα των «αγανακτισμένων», συμβάλλουν ίσως και αυτές στην αφάνειά του, ακριβώς επειδή δρουν όπως η αδιαφοροποίητη πολιτική υποκειμενικότητα γνωστή ως «πλήθος».³²

Σε κάθε περίπτωση, το δυσκολότερο να απαντηθεί είναι τι τελικά συμβαίνει με το φύλο ως αναλυτική κατηγορία στους χαλεπούς καιρούς που ζούμε. Μπορεί ακόμη να αποδείξει τη χρησιμότητά του; Ή μήπως οι κρίσεις απαιτούν θεωρητική επανεπεξεργασία του; Και πού μας οδηγεί αυτό, άραγε; Στη διάχυσή του ή στην υπέρβασή του ως αναλυτικής κατηγορίας ικανής να ερμηνεύσει κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα και μετασχηματισμούς; Πώς μπορούμε να σκεφτούμε σήμερα το φύλο με τρόπους που αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά την επαναφυσικοποίησή του;

Έχει σημασία να στοχαστούμε το ζήτημα αυτό με συγκεκριμένους όρους. Και εφόσον η ελληνική περίπτωση αναγνωρίζεται ευρύτατα ότι έχει γίνει ένα είδος πειραματόζωου για τις πολιτικές ενάντια στην κρίση, ταιριάζει ίσως να προσφέρει τη βάση, το παράδειγμα, για να ελέγξουμε την αναλυτική ισχύ της έννοιας του φύλου. Αν ισχύει η ρήση του Ζακ Ρανσιέρ ότι ο πολιτικός αγώνας είναι επίσης αγώνας για την οικειοποίηση των λέξεων³³ –κοντολογίς των νοημάτων–, το εγχείρημα για την αποφυσικοποίηση του φύλου είναι πολιτικά σημαντικό. Χρειαζόμαστε να μάθουμε περισσότερα για το τι σημαίνει και πώς επηρεάζει το φύλο το παρόν και το πρόσφατο παρελθόν στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, χρειαζόμαστε να εξερευνήσουμε πώς γίνεται μεταφορά και σήμανση για νικητές και χαμένους, παρόμοια με πρόσφατη ιστορική έρευνα που έχει δείξει πώς γίνεται αυτό σε αποικιακές συνθήκες, όπου οι υπάγωγοι άντρες θηλυκοποιούνται³⁴ ή πώς τέμνεται με τη φυλή και την εθνότητα, και πώς η εξαιρετικά σύνθετη μερινή συνθήκη της συνεχούς και ποικίλης μεταναστευτικής ροής τείνει να διασπά τις κατηγορίες αυτές και να τις κάνει εύθραυστες. Για να δώσω μόνο ένα παράδειγμα, πώς άραγε επηρεάζει τις έμφυλες ταυτότητες αλλά και τις διεθνολογικές σχέσεις η έντονη απώλεια αντρικών θέσεων ερ-

γασίας σε τομείς όπως η οικοδομή, από τη μια, και η σχετική διατήρηση γυναικείων θέσεων σε τομείς όπως η φροντίδα και η καθαριότητα, από την άλλη, που αφορούν και οι δύο κυρίως μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό;

Τελικά, η σύγκριση με τη μεσοπολεμική περίοδο αποδεικνύεται χρήσιμη. Υπογραμμίζει ότι ο τρόπος με τον οποίο το φύλο γίνεται γενικά αντιληπτό σήμερα, δηλαδή ως φυσικοποιημένη έμφυλη διαφορά, ήταν συνεχώς υπό αμφισβήτηση κατά το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα· και ότι εκείνο που περισσότερο το κάνει αόρατο σήμερα, στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης, είναι η απουσία ενός πολιτικού υποκειμένου που θα αποσταθεροποιήσει και θα αμφισβητήσει τα ηγεμονικά νοήματα σημειώνοντων όπως «γυναίκες» και «άντρες».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου παρουσιάστηκε στις 14 Οκτωβρίου 2011 με τίτλο «Gender in the Crisis; or What Happens to “Women” During Hard Times», στην κεντρική συνεδρία του συμποσίου της Modern Greek Studies Association στο NYU, με θέμα «Η Ελλάδα στην κρίση». Ευχαριστώ για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους όσες και όσους διάβασαν αυτό το κείμενο σε διάφορες φάσεις της επεξεργασίας του.
2. Commission on the Status of Women, Fifty-third session (2-13/3/2009), Moderator's summary, «Emerging Issues, Trends and New Approaches to Issues Affecting the Situation of Women or Equality Between Women and Men. Gender Perspectives of the Financial Crisis», E/CN.6/2009/CRP.7, I, <http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw53/crps/E-CN.6-2009-CRP.7%20En.pdf> (τελευταία πρόσβαση [στο εξής τ.π.] 17/11/11).
3. Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού (Αύγ. 2011), Δελτίο τύπου 10/11/11, http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJO02_DT_MM_08_2011_01_F_GR.pdf (τ.π. 20/11/11) και Eurostat, «Harmonised Unemployment Rate by Gender», <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&rcode=teilm020&language=en> (τ.π. 17/11/11).
4. Βλ. για τα ποσοστά, Μαρία Καραμεσίνη, «Κρίση, γυναίκες, ανδρική ταυτότητα», *Κυριακάτικη Αυγή*, *Ενθέματα*, 30/11/2011. Βλ. και της ίδιας, «Οικονομική κρίση και ανισότητες φύλου: δύσκολοι καιροί για την ισότητα», *Η Εποχή*, 6/3/2011.
5. Για τα ποσοστά ανεργίας στους νέους κάτω των 25 ετών, βλ. ΕΛΣΤΑΤ, ό.π. Για το πώς κατανέμονταν τα ποσοστά αυτά κατά φύλο τον Απρίλιο, βλ. *Ενημέρωση*, Μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ 183 (2011), 25, <http://www.inegsee.gr/sitefiles/magazine/ESOTERIKO%20183.pdf> (τ.π. 17/11/11). Κατά τη Μαρία Καραμεσίνη, το Νοέμβριο του 2011, το ποσοστό ανεργίας στις γυναίκες 20-24 ετών ανέβηκε στο 50%, ό.π.
6. Βλ. ενδεικτικά: Giorgio Agamben κ.ά., *Democracy in What State?*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2010· William H. Sewell Jr., *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, University of Chicago Press, Σικάγο 2005· Geoff Eley, «Historicizing the Global, Politicizing Capital: Giving the Present a Name», *History Workshop Journal* 63 (2007), σ. 154-188. Βλ. επίσης, πιο πρόσφατα, την παρέμβαση για τα ελληνικά πράγματα της Judith Butler, «Fiscal Crisis, or the Neo-Liberal Assault on Democracy?», *Greek Left Review. The Crisis Seen from a Left Perspective*